

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію (за монографією) Кошеля Олексія Миколайовича «Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [за ред. О.В. Добржанського. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2022. 584 с.]

Як інститут православна церква (підпорядкована вселенському патріарху Київська метрополія) брала активну участь і була локомотивом процесу національно-культурного відродження ранньомодерної доби в Україні, зігравши у ньому провідну роль. Коли ж на порядку денному вже за інших історичних обставин у XIX ст. знову постало питання національно-культурного відродження, то одержавлена у Російській імперії й підпорядкована Синоду російська православна церква в Україні на інституційному рівні не могла долучитися до цього процесу і співчувати йому, що, втім, не означало, що в середовищі православного духовенства (цієї, по суті, особливої категорії інтелігенції), у першу чергу парафіяльного, пов'язаного з народом етнічним походженням, не з'являться численні свідомі послідовники цього руху.

Комплексному аналізу сукупності різноманітних форм участі православного духовенства у процесах національно-культурного та духовно-освітнього відродження на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX ст., а також у спробах реформування російської православної церкви і присвячено актуальне, новаторське й цілком самостійне монографічне дослідження здобувача, який протягом багатьох років плідно студював різні аспекти історії православної церкви у зв'язку з процесами українського національного відродження і є автором низки ґрунтовних праць із цієї тематики.

Сформулювавши у вступі актуальність теми дослідження, визначивши його мету, об'єкт, предмет, територіальні та хронологічні межі, окресливши застосовані методи дослідження, його наукову новизну і практичне значення та апробацію результатів, здобувач цілком досяг поставленої мети у 7-ми розділах (16 підрозділах) монографічного дослідження.

У першому розділі монографії – *«Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні аспекти дослідження»* – автор глибоко й належному фахову рівні проаналізував у підрозділі 1.1. («Стан вивчення проблеми») історіографію питання, позначивши певні прогалини у ній, приділивши найбільшу увагу українській сучасній (після 1991 р.) історіографії, що цілком природньо, з огляду на масив наукових праць і досліджень, що з'явилися за цей час; розглянув й детально окреслив у підрозділі 1.2. («Характеристика джерел») опрацьовані та використані ним архівні та друковані джерела, що зберігаються в архівних і бібліотечних установах України та Російської Федерації, значну частину яких він увів у науковий обіг вперше; позначив у підрозділі 1.3. («Теоретико-методологічні засади та методи дослідження») науковий інструментарій, за допомогою якого було проведено наукове дослідження, перераховані й розкриті наукові поняття та терміни, використані при написанні монографії.

У другому розділі дослідження *«Православне духовенство в умовах трансформації суспільного та релігійного життя (друга половина XIX – початок XX ст.)»* здобувач у підрозділі 2.1. («Соціально-економічне становище духовенства») проаналізував зміни у соціальному, майновому, а також з погляду забезпечення становищі духовенства, а у підрозділі 2.2. («Передумови участі представників духовенства в українізації та демократизації церкви, реформаційних процесах у суспільстві») – підстави духовні та матеріальні для широкого залучення у ці процеси представників духовенства.

У третьому розділі *«Перші прояви українського національного відродження у православній церкві»* – у підрозділі 3.1. (*«Рух у середовищі духовенства за українізацію православної церкви. Перші переклади українською мовою Святого Письма»*) визначив саме спроби перекладів Святого Письма і богослужбової літератури та їхнього друку як той чинник, на ґрунті якого вперше відбулося об'єднання прагнень і зусиль духовної та світської інтелігенції у справі національно-культурного відродження; у підрозділі 3.2. *«Протестний та революційний рух у закладах духовної освіти в другій половині ХІХ ст.»*) – присвятив увагу головно загальнодемократичній та революційній складовим цього руху та їхнім спорадичним перетинам з рухом національним українським.

У четвертому розділі – *«Соціально-орієнтована діяльність православного духовенства на Правобережжі»* – у підрозділі 4.1. (*«Православне духовенство на захисті прав і свобод селянства»*) здобувач окреслив ті види соціальних зв'язків між представниками духовенства і селянами, в яких перші, користаючись зі свого освітнього рівня, могли надавати другим правову допомогу, а подекуди і допомагати їм у формулюванні вимог; у підрозділі 4.2 (*«Благодійницька діяльність духовенства»*) – розглянув діяльність конфесійних, створених за ініціативою знизу (мирян та парафіяльних священників) та зверху (державою в особі Синоду) благодійних інститутів православної церкви, головний напрямок докладань зусиль яких в першу чергу стосувався підтримання й розбудови споруд культової нерухомості.

У найбільшому й найґрунтовнішому п'ятому розділі – *«Священнослужителі у боротьбі за українізацію освіти, науки і культури»* – у підрозділі 5.1. (*«Духovenство і освіта в Правобережній Україні»*) автор змалював у її розвитку тріступеневу систему духовної православної освіти; у підрозділі 5.2. (*«Роль духовенства в розвитку науки і краєзнавства»*) ретельно дослідив становлення системи єпархіальних історико-статистичних комітетів

та давньосховищ, церковних історико-археологічних товариств, навколо яких на Правобережжі згрупувалось широке коло дослідників місцевої старовини і фольклору, чим фактично було створено потужний красназничий рух; у підрозділі 5.3. («Місце духовенства в розвитку культури України») – окреслив роль як самого духовенства, так, більшою мірою, вихідців з його середовища і осіб, що здобули духовну освіту, але не пов'язали себе із церквою, у розвитку української літератури, музики, мистецтва.

У шостому розділі «*Патріотичне духовенство в революції 1905-1907 рр.*») – у підрозділі 6.1. («Духовенство в подіях російської революції 1905-1907 рр.») здобувач окреслив форми участі представників духовенства у революційному русі, а також у спробах внутрішнього реформування православної церкви та її інститутів, зокрема, з боку обновленської у ній течії, у підрозділі 6.2. («Друга вирішальна спроба реформування та українізації православної церкви») – дослідив перебіг боротьби за українізацію духовної освіти навчальних закладів усіх трьох ступенів, а також за впровадження української мови в богослужбову практику.

У сьомому розділі «*Українське національне відродження і духовенство напередодні Першої світової війни (1907-1914)*») – у підрозділі 7.1. («Наслідки революції 1905-1907 рр., їх вплив на становище та подальшу реформацію церкви») автор проаналізував особливості офіційних реформаторських зусиль та обновленського руху у пореволюційний період до початку Великої війни, а у підрозділі 7.2. («На шляху до автокефалії Української православної церкви») – зосередив увагу на подальших спробах українізації церковного життя та духовної освіти у цей же період, а також подав просопографічний аналіз життя та діяльності провідних персоналій свого дослідження у наступні періоди.

Усі підрозділи, розділи та й усе монографічне дослідження в цілому супроводжуються необхідними й достатніми висновками, головний із яких полягає у тому, що всі ті процеси всередині православної церкви та серед її

духовенства, які досліджував автор, одним зі своїх прямих наслідків мали підготовку кадрів, які незабаром, в роки Української революції 1917-1921 рр. та у 1920-ті рр., стали творцями Української автокефальної православної церкви та справжньої українізації церковного життя.

Завершує монографічне дослідження належним чином складений і оформлений перелік використаних джерел і літератури на 1233 позиції.

Попри загалом позитивну та високу оцінку, на яку заслуговує розглянута робота, доречно звернути увагу здобувача на низку її вад, окресливши певні принципові зауваження та рекомендації.

Не зупиняючись на недоліках суто технічного характеру, яких, загалом, не багато (робота добре вичитана), але все ж вони трапляються, наприклад, згадка «просонографічного» методу дослідження у висновках (С. 441), замість «просонографічного», зосередимось на головніших вадах, які не можна обійти мовчанням.

Хоча автор і декларує у висновках (С. 441) свою відмову «від упередженого ставлення до діяльності православної церкви досліджуваного періоду», не полишає відчуття, що негативістську упередженість радянської історіографії він підміняє упередженістю ж вже апологетичною, але «важливу позитивну роль безапеляційно визнаючи у тогочасному суспільстві» православної церкви. Хотілось би, аби здобувач завжди залишався вірним принципам об'єктивності і критичного аналізу.

Будучи також апологетом ідеї автокефалії православної церкви в Україні, яка як явище суспільних процесів не потрапляє у визначені автором хронологічні межі дослідження, здобувач не оминає нагоди в усіх розділах своєї роботи та висновках до них (буквально – в усіх!) згадати про неї, актуалізуючи її для історичних періодів, коли, насправді, вона ще не відігравала жодної ролі. На переконання автора дослідження, вже «на початку

XX ст.» було поставлено «на порядок денний у підросійській Україні проблему надання автокефалії православної церкви» (С. 442).

Чітко визначивши у вступі хронологічні межі дослідження: 1850-ті - 1914 (С. 12), попри зроблене там застереження, що «у зв'язку з поглибленим висвітленням окремих аспектів окресленої наукової проблеми залучалися також матеріали, що хронологічно виходять за означені рамки», як видається, здобувач часто необґрунтовано зловживає у своєму дослідженні такою практикою. Наприклад, коли залучає у підрозділі 4.1. матеріали, пов'язані з інвентарною реформою 1847-1848 рр. (С. 183-184). І ще більшою мірою у підрозділі 7.2. («На шляху до автокефалії Української православної церкви»), друга половина якого (С. 418-437) охоплює, зокрема, і період Української революції 1917-1921 рр., і 1920-ті рр. Якщо для автора принципово важливо було докладно показати, спираючись на просопографічний метод, діяльність і долю головних персоналій свого дослідження у зазначені періоди (після 1914 р. як встановленої верхньої хронологічної межі), що не виглядає достатньо обґрунтованим, оскільки ці питання достатньо повно розкриті у низці спеціально присвячених їм наукових студій, то, мабуть, логічніше тоді було б розширити хронологічні межі дослідження.

Незгodu викликає у вступі у формулюванні географічних меж дослідження визначення поняття «Правобережна Україна» стосовно її складових (С. 12): «Київська, Подільська, Волинська та суміжні губернії» (це ж які ще?). Не краще з розкриттям терміну «Правобережна Україна» у цьому відношенні і у підрозділі 1.3. (С. 94): «такі історико-географічні регіони, як Поділля, Волинь і Київщина та прилеглі до них райони по правий бік Дніпра» (?).

Також варто зауважити, що використані автором матеріали з-поза меж Правобережної України подекуди складають значний відсоток (понад третину) обсягу окремих підрозділів, що явно перевищує умовний ліміт, який

міг би бути пояснений зробленим здобувачем застереженням (С. 12), що територіальні межі «за потреби розширюються на інші українські регіони...».

Певні колізії, які можуть наштовхувати на різні думки, пов'язані з підрозділом, присвяченим характеристиці джерел (1.2.). В наведеному переліку джерелозбірень (С. 59), матеріали з яких були опрацьовані та використані у роботі здобувачем, відсутні згадки про Державний архів Житомирської області (ДАЖО) та Державний архів Російської Федерації у Москві (ДАРФ). У той же час у загальних висновках дослідження (С. 441) з'являється згадка про перший із них, а вже перелік використаних джерел і літератури містить згадки як про ДАЖО (С. 470), так і про ДАРФ (С. 483). Закономірно виникає питання про опрацювання і використання здобувачем матеріалів згаданих архівів.

Можливо, це здивує автора, але найчастіше вживаним у роботі і ним же запровадженим поняттям-терміном, яке навіть потрапило в назву одного з розділів (6-го), є у різних варіаціях «патріотичне духовенство» («патріотично налаштоване духовенство»), зміст якого взагалі не розкривається у відповідному підрозділі (1.3.) дослідження, як і не згадується там в переліку і сам цей термін. Чи не тому, зокрема, оглядаючи представництво духовенства від українських губерній у складі I-IV Державних дум, здобувач лише раз торкнувся питання партійної належності переважної більшості депутатів-священників до правих і украй правих (монархічних і «чорносотенних») політичних сил? І чи не тому у монографічному дослідженні жодного разу сором'язливо не згадується майбутній активний і помітний діяч автокефального руху протоієрей Нестор Шараєвський, більша частина діяльності якого припадає на період, який студіює автор? Той самий Нестор Шараєвський, який належав до «чорносотенних організацій і зятято боровся з «мазепинством» у період до 1917 р.

Так само залишається «німим» і не поясненим (чому саме йому дослідник надає перевагу?) широко вживаний термін «Православна російська

церква» (ПРЦ), а не, скажімо, більш звичний «Російська православна церква» (РПЦ)? Дійсно, православна церква у Російській імперії в синодальний період не мала офіційної усталеної назви, втім для неї використовувалися різні, зокрема, і РПЦ.

Подаючи у підрозділі 5.1. (С. 230-231) перелік духовних училищ Подільської губернії, автор забуває згадати Тульчинське єпархіальне жіноче духовне училище, одне з найстаріших.

Найбільше запитань є до розділів 6-го («Патріотичне духовенство в революції 1905-1907 рр.») та 7-го («Українське національне відродження і духовенство напередодні Першої світової війни (1907-1914 рр.)»). Найсерйозніша їхня вада, окрім системного порушення заявлених хронологічних меж, це перетинання і дублювання за змістом, часто дослівного повторення з можливими незначними перестановками окремих частин одного і того ж тексту. Це стосується «запозичень» із підрозділів 6.1. і 6.2 у підрозділі 7.1 (або навпаки). До прикладу, більшій частині вміщеного на сторінках 344- 349 підрозділу 6.1. відповідають сторінки 380-386 підрозділу 7.1.; сторінок 372-373 підрозділу 6.2. сторінки 382-383 підрозділу 7.1. За таких обставин, єдино можливим логічним виходом із ситуації видається структурне і хронологічне переформатування та об'єднання 6-го і 7-го розділів. Це ж саме, за великим рахунком, стосується невеликих розділів 2-го, 3-го і 4-го роботи, з яких доцільно було б, переформатувавши їх, зробити два. Це не тільки покращило б загальну структуру дослідження, але й дозволило б усунути або, принаймні, суттєво зменшити очевидну диспропорцію за розміром між великими розділами (1-им і 5-им) та іншими, у декілька разів меншими за них.

Деякі твердження автора, зокрема, ось ці з підрозділу 7.2. (С. 401): «Проблема автокефалії, або незалежності вітчизняної православної церкви, набула актуальності з 1760-х рр., коли спочатку на Лівобережжі, а згодом на всіх захоплених Російською імперією українських землях вона була

підпорядкована Московському патріархату, який робив усе залежне від нього, щоб денаціоналізувати і зросійшити українське православ'я» – маю сумнів, що зможе пояснити навіть він сам.

З огляду на зазначене вище та беручи до уваги висловлені зауваження, тим не менш вважаю, що дисертація (за монографією) Кошеля Олексія Миколайовича в цілому відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. та № 1159 від 30 грудня 2015 р., а здобувач, таким чином, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

завідувач відділу історії України XIX –

поч. XX ст. Інституту історії України

НАН України

О.П. Реєнт

